

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 19. ožujka 2015.

Jugoslavensko radništvo u tranziciji: “Borovo” 1989.

SVEN CVEK

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

SNJEŽANA IVČIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

JASNA RAČIĆ

Centar za mirovne studije

Sažetak

Članak je dio istraživanja o kontinuitetu društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987-1991., koje se provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba. Početni je fokus istraživanja štrajk koji se u ljeto 1988. odigrao u Jugoslavenskom kombinatu gume i obuće “Borovo” iz Vukovara. Borovski je štrajk bio dio vala nemira koji su potresali SFRJ u trenutku duboke ekonomske krize i sveobuhvatne društvene reforme. Cilj je istraživanja na mikrorazini društvenopovijesne analize opisati transformaciju sukoba čiji je karakter krajem osamdesetih bio prvenstveno klasni u sukob s početka devedesetih, tada bitno određen etno-nacionalnom logikom. U ovom članku bavimo se situacijom u kombinatu “Borovo” u periodu između štrajka 1988. i prvih demokratskih izbora 1990. Naime, u tom se razdoblju počinju javljati prve ozbiljnije podjele među radnicima “Borova”. Članak analizira uzroke i dinamiku fragmentiranja borovskoga radništva u 1989. godini uzimajući u obzir dva središnja momenta: 1) strukturne promjene u tom periodu, koje uključuju ukidanje samoupravljanja i posljedično eliminiranje mogućnosti političke artikulacije radničkih interesa; 2) materijalne i ideološke uvjete za podjele među radnicima “Borova”, koje u tom trenutku nemaju etnički/nacionalni predznak, već se stvaraju oko problema raspodjele sve oskudnijih materijalnih resursa.

Ključne riječi: Jugoslavija, tranzicija, radništvo, “Borovo”, klasni sukob, samoupravljanje

Ovaj članak bavi se situacijom u Jugoslavenskom kombinatu gume i obuće “Borovo” nakon štrajka 1988., za vrijeme kojega su radnice i radnici “Borova” zauzeli Saveznu skupštinu u Beogradu, te predstavlja pokušaj kontekstualizacije šire pro-

blematike koju štrajk otvara. Sam tijek štrajka, kao i osnovni kontekst u kojemu ga valja razumjeti, opisan je u Ivčić, Nekić i Račić (2014). U tom su tekstu ukratko prikazani početni rezultati istraživanja pod radnim naslovom *Kontinuitet društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987-1991.*, u okviru kojega se štrajkom i "Borovom" bavimo. To istraživanje se provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba. Ovdje se nadovezujemo na navedeni tekst i kronološki i problemski. I dalje baratamo tezom da ratne sukobe iz devedesetih, najčešće shvaćene kao etničke ili etno-nacionalističke, možemo promatrati u kontinuitetu s društvenim nemirima, odnosno radničkim štrajkovima s kraja osamdesetih. Moglo bi se reći da se u istraživanju bavimo jednim dugim političko-ekonomskim događajem i njegovim ideološkim artikulacijama, uvijek polazeći s pozicije radništva ili, nešto općenitije, od problema rada. Središnja od ovih artikulacija tiče se poopćavanja ili hegemonizacije etno-nacionalnoga kao temeljnog političkog i društvenog principa, odnosno bitnog legitimacijskog momenta prvo federalnih republika, a zatim novih država nastalih raspadom bivše Jugoslavije. Ovo poopćavanje ide ruku pod ruku s restauracijom kapitalizma koju podupire retorika "osobne odgovornosti", "poduzetništva", "okrenutosti tržištu" i slično, a nauštrb rada kao dotad središnje političke i ideološke kategorije. Naše dosadašnje istraživanje pokazuje da potonji moment, koji upućuje na početke post-socijalističke tranzicije u vremenu kasnoga socijalizma, odlučnije formira svakodnevno iskustvo vukovarskog radništva krajem osamdesetih, a politička se logika nacionalizma javlja i doživljava kao nešto što dolazi izvana, obično iz medija i više ili manje jasno definiranih pozicija vlasti. Ukratko, kada kreću u svoj pohod na savezni parlament, Borovčani to ne čine kao Hrvati ili Srbi, već kao ljudi koji sve teže preživljavaju od vlastitoga rada.

Implikacije ovog istraživanja su višestruke. S preko dvadeset tisuća zaposlenih, vukovarski je kombinat predstavljao temelj razvoja prosperitetne regije s dugom tradicijom multietničkoga suživota i radničkog organiziranja, koja je naprasno prekinuta 1991. godine. Danas je Vukovar ratom uništen i etnički podijeljen grad, a "Borovo d.d." zapošljava "više od 1000" ljudi, kako stoji u korporativnoj prezentaciji poduzeća. Stoga smatramo da nam razumijevanje događaja u "Borovu" može pružiti potpuniji uvid u složene razloge sloma našeg socijalizma te omogućiti bolje razumijevanje strategija uspostavljanja kapitalizma na ruševinama druge Jugoslavije. Naravno, istraživanje nam također omogućava da upoznamo jedan drugačiji, industrijski i radnički Vukovar, koji je iz sjećanja hrvatskoga društva danas potpuno izbrisan.

U pristupu ovoj temi nastojimo u obzir uzeti kontekst svjetskoga sistema, odnosno poziciju SFRJ unutar globalne ekonomije, unutarnju političko-ekonomsku dinamiku kao i klasnu realnost kasnoga socijalizma, te ideološki i kulturni materijal koji radnici imaju na raspolaganju za razumijevanje vlastite pozicije i artikulira-

nje svojih interesa. Kompleksnost naznačene problematike pretvara se u zahtjev za iznalaženjem metode koja bi u sebi objedinila različite tipove znanja – historijsko, teorijsko i etnografsko – i koja bi pomogla u analizi veze između apstrakcije tokova kapitala i afektivne konkretnosti iskustva krize. Tu metodologiju razrađujemo i u ovom tekstu. Kako bismo rekonstruirali promjene unutar Kombinata i pozicioniranje aktera relevantnih procesa, kao primarni izvor koristili smo *Borovo – Tjednik Jugoslovenskog kombinata gume i obuće “Borovo”* (godišta 1987., 1988. i 1989), list koji je Kombinat izdavao i distribuirao po svojim trgovinama na području cijele Jugoslavije. Radi se o najstarijem tvorničkom listu u bivšoj državi, čiji počeci sežu u 1932. godinu. Ovaj tip publikacije svakako zaslužuje zasebno istraživanje. Već se na temelju Tjednika daje dobro rekonstruirati pozicija i iskustvo radnika “Borova”.¹ Njihovi glasovi zabilježeni su u izvještajima sa zborova radnika, radničkih savjeta, sindikalnih konferencija, iz pogona i s drugih radnih mjesta. Ukratko, list predstavlja izniman izvor podataka, a analiza njegova sadržaja olakšava razumijevanje diskurzivnih pomaka u medijskom prostoru i javnoj sferi SFRJ krajem 1980-ih. Prilikom korištenja ovoga arhiva važno je imati na umu da se radi o novinama koje su većinom bile usmjerene na događaje vezane za Kombinat i njegove probleme, što naše uvide donekle ograničava na sferu rada. Ovo je ograničenje međutim relativno: sfera rada je u socijalizmu obuhvaćala šire društveno polje te uključivala i prakse poput kolektivnih godišnjih odmora i izleta, sportskih i kulturnih aktivnosti ili problema stanovanja (a dijelom i javno informiranje, kao što Tjednik svjedoči). U vremenu buđenja nacionalizma uređivačka politika lista jasno je stajala na jugoslavenskoj avnojevskej liniji, što je najvidljivije u uravnoteženom preuzimanju članaka iz beogradskih i zagrebačkih medija. No to nipošto nije bila prepreka objavljivanju vrlo kritičnih osvrti na stanje i u zemlji i u Kombinat. Uz arhivski rad, od srpnja 2014. do siječnja 2015. obavili smo deset polustrukturiranih dubinskih intervjua s akterima događaja iz tog perioda. Intervjuirani su radnici “Borova” koji su bili različito pozicionirani u organizacijskoj strukturi i proizvodnim odnosima poduzeća, od direktora (menadžera) preko tehničara, inženjera i sindikalaca do proizvodnih radnika. Pokazalo se kako se podaci prikupljeni ovim dvjema metodama dobro nadopunjuju.

Prije nego što se pozabavimo situacijom s radništvom “Borova” nakon štrajka, većinom u 1989. godini u kojoj u situaciji ekonomske i političke krize pratimo njegovu fragmentaciju, reći ćemo nešto o bitnim pojmovima iz našega naslova, o

¹ Slijedeći uobičajenu uporabu, kada u tekstu govorimo o “radnicima”, muški rod koristimo generički. Važno je istaknuti da su otprilike polovicu radne snage u “Borovu” činile žene, kao i da je u djelatnostima Kombinata često postojala jasna rodna podjela rada. Ovaj aspekt proučavane problematike nismo još uspjeli dovoljno istražiti, pa se na njega nećemo posebno osvrnati. Ipak, valja ga imati na umu kada je riječ o podjelama među borovskim radništvom.

jugoslavenskom radništvu i tranziciji te uputiti na osnovne probleme i smjerove naše nedovršene analize.

Kada govorimo o jugoslavenskom radništvu ili jugoslavenskoj radničkoj klasi, činimo to u povijesnoj perspektivi. Ovo nije mjesto na kojemu bismo tu povijest mogli sažeti, ali već letimičan pogled na jedan od najranijih radova na tu temu može biti poučan za rasvjetljavanje temeljnog pitanja našega istraživanja: odnosa između klasnog i etno-nacionalnog. Ovaj se odnos pojavljuje kao jedan od ključnih problema za Vitomira Koraća koji se, pišući 1929. godine o "povjesti [sic] radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji", požalio na činjenicu da u izvorima koji su mu na raspolaganju teško nalazi jasne statističke podatke o etničkoj pripadnosti radništva. Recimo, njegovi izvori iz 1840. razlikuju "Hrvate" i "Šokce", a Srbe nazivaju "Racima" (usp. Korać, 1929: 2). Da bi razdvojio Srbe od Hrvata – jer njihovim se nacionalizmima kao najvažnijom preprekom radničkom organiziranju Korać ovdje bavi – autor je prisiljen podatke reinterpretirati kroz svoju, suvremenu konceptualnu prizmu. Naravno, Koraćev je problem u tome što u periodu koji promatra moderne nacije tek nastaju iz šarenila etnosa,² iz "sirove" seljačke "mase", kako je Korać naziva, "teško pristupačne nacionalističkoj ideologiji" (*ibid.*). Nakon navođenja problema s kojima su se prvi socijalisti susretali, poput nepismenosti među ovim narodima (70% 1910. godine), Korać zaključuje da

na tu duhovnu sredinu, u takva psihološka raspoloženja, pojmove i gledišta na politiku i političku borbu nailazi moderni radnički pokret... Dolazi kao sasvim tuđ, stran i potpuno nevezan za tu sredinu. Unosi se sa strane i širi među one, koji s tom sredinom nisu imali druge veze osim zajednice jezika i zajednice ekonomskih odnosa, dolaze kao predstavnici jedne *nove socijalne klase, klase radničke* (Korać, 1929: 43).

Ove su Koraćeve napomene za nas zanimljive iz dva razloga. Prvo, pokazuju nam da se radništvo formira kao klasa paralelno s formiranjem tadašnjih austrougarskih, a zatim jugoslavenskih nacija kao političkih subjekata. Trenutak ubrzanje i masovnije industrijalizacije radništva, međutim, dolazi kasnije.³ Tako je sredinom tridesetih godina "Batu" – čija je tvornica u Vukovaru predstavljala začetak "Borova" – Miroslav Krleža stavio uz rame s "Fordom" i SSSR-om, a nasuprot "pučkom opanku", ističući tako upravo njegov industrijalizacijski i modernizacijski značaj

² Koraću je puno jasnija ona konfesionalna linija podjele u etnosu (*ibid.*).

³ Prema Karamanu, krajem 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji u industriji radi ukupno 3807 radnika u 25 poduzeća, a 1910. 23 604 radnika u 271 poduzeću (Karaman, 1991: 195-196, 202). U periodu koji razmatra (do 1941) Karaman "veleindustrijom" naziva poduzeća s više od 100 radnika (*ibid.*: 210). Zanimljivo je da pritom ne spominje "Batinu" tvornicu kraj Vukovara, iako je 1931. u njoj bilo 150 zaposlenih (s prodavaonicama 510), a 1939. čak 4650 (odnosno 6290) (Hrelja i Kaminski, 1971: 42).

(Krlježa, 1971: 531).⁴ Industrijska se radnička klasa, dakle, ovdje formira kao jugoslavenska radnička klasa, pogonjena kako češkim tako i uistinu globalnim kapitalom, uzmemo li u obzir razmjere “Batinog” poslovnog sistema. Dosljedno logički izveden, ovaj nas uvid može navesti na razmišljanje da je fragmentiranje jugoslavenske radničke klase pred kraj dvadesetog stoljeća bilo povezano s raspadanjem njezine političke zajednice. Drugo, Koraćevo historičarsko iskustvo pokazuje u kojoj je mjeri etnička/nacionalna pripadnost fluidna i povijesno konstruirana stvar, ovisna o administrativnim alatima država i kategorijalnim aparatima društava.⁵ Nešto slično će, pišući o politici sjećanja u gradu Vukovaru, reći i Krno Kardov u svom komentaru popisa stanovništva iz 1991. godine. Popisi stanovništva

značajno pridonose stvaranju i održavanju takva poretka stvari gdje su zajednice prezentirane kao homogene, autonomne, lako prepoznatljive i međusobno isključive. Reprezentiranjem identiteta podacima popisa stanovništva zanemarujemo njihovu fluidnu narav te stvaramo sliku prijeratnog života u Vukovaru kao da je živa organska cjelina fiksna etnička “zajednica”, a ne grad. Prema tome, kategorije popisa stanovništva nisu samo administrativna pomagala nego aktivno kreiraju i oblikuju socijalnu stvarnost (Kardov, 2006: 65-66).

Kardov se ovdje osvrće na činjenicu da podaci iz popisa stanovništva, kao administrativne procedure institucija države, ne opisuju neku jednostavno postojeću društvenu realnost, već je kodificiraju, organizirajući naše znanje o njoj kroz, mo-

⁴ Temu modernizacije koja se ovdje pojavljuje morat ćemo ostaviti za neku drugu priliku. Dodajmo samo da osnovne obrise uloge “Bate Borova” u procesu modernizacije ovoga kraja daju već i šturi podaci: “Do 1936. godine u Borovu su bile sagrađene 122 jednokatne standardne stambene zgrade od sirove cigle. U njima je bilo nastanjeno 421 porodica. Od ovog broja zgrada 17 ih je bilo s jednim stanom, osam zgrada s 2 stana i 97 zgrada sa 4 stana. Osim ovih stambenih zgrada bila je podignuta velika zgrada kapaciteta 200 ležaja za neoženjene radnike. Do te godine bio je podignut i društveni dom, kino-dvorana, sportski stadion, osnovna škola, radnička kantina, robna kuća itd.” (Hrelja i Kaminski, 1971: 43-44).

⁵ Podložnost povijesnoj promjeni treba imati na umu i kada se pristupa problemu klase. Upozoravajući na nepodudarnost između sadržaja pojma “radničke klase” i predodžbe o njoj, Michael Denning citira Harryja Bravermana: “pojam ‘radnička klasa’... nikada se nije odnosio na određenu skupinu ljudi, već je izraz za trajan društveni proces. Postojeća radnička klasa je oblik koji proces akumulacije kapitala daje radnoj populaciji.” Denning navodi kako su predodžbe ili prikazi radničke klase “često čvršći i dugotrajniji od samog procesa rada. Ostajemo uhvaćeni u mape klase koje nasljeđujemo iz obitelji, škole, filmova. Bez obzira na našu poziciju u klasnoj strukturi naše slike klase obično kasne jednu generaciju za stvarnošću klasne formacije, kaskajući za silama kapitalizma koje preoblikuju radnu populaciju” (Denning, 2007). U ovom svjetlu valja shvatiti za nas važnu primjedbu Nade Novaković da “dezintegracija [jugoslavenskog] radništva nije prosta posljedica realizovanog koncepta razvoja nametnutog od strane vladajuće klase”, već i “izraz dubokih strukturalnih promena u samom radništvu” (Novaković, 1994: 310).

glo bi se reći, povijesno kontingentne, ovdje identitetske kategorije.⁶ Ove su primjedbe važne za kraj osamdesetih o kojemu je riječ. Naime, naš arhiv pruža pogled u trenutak u kojem se etnički/nacionalni identitet re-konstruira kroz razne društvene i kulturne rituale i političke geste te prelazi iz jednog dominantnog shvaćanja u drugo, koje će se konačno institucionalizirati s formiranjem etno-nacionalnih država nakon 1990. godine. Boris Koroman taj period naziva "nacionalnopreporodnim razdobljem", koje po njemu započinje "godinom početka višestranačja" i "obuhvaća... vrijeme u kojem je Hrvatska još u sastavu Jugoslavije, ali u kojem započinje proces odvajanja od SFRJ". U tom periodu "naglasak [je] na konstruiranju i revitalizaciji nacionalnih mitova i proizvodnji nacionalnoga imaginarija na svim razinama" (Koroman, 2014: 5-6).⁷

Iako problem etno-nacionalizma u ovom članku nije u središtu našega interesa (njime ćemo se pozabaviti u zasebnom radu), on zavređuje kraći komentar. Tragove početka "nacionalnog preporoda" u našem arhivu nalazimo u izjavama Saveza komunista i komentarama radnika. Iako su obje pozicije prema nacionalizmu kritične, naglasci se razlikuju. Komunisti upozoravaju da se vodi "informacioni rat" koji se posebno jasno osjeća u Vukovaru, "na mjestu gdje se prelamaju različiti informacioni sistemi", upozoravajući na "narušavanje integriteta države" i opasnost od "djelovanja i tradicionalnog hrvatskog nacionalizma i srpskog nacionalizma u SR Hrvatskoj".⁸ Radnici se od nacionalizma distanciraju tumačeći ga kao sredstvo odvratanja pažnje od ekonomskih i socijalnih problema, odnosno kao dio određene klasne strategije. Riječima radnica iz knjigovodstva Kombinata:

Netko je opskrbio i unučad automobilima, a netko nema ni za bicikl. (...) Došlo je do klasne podvojenosti. (...) Narod ništa nema, sve je veće siromaštvo, a nezadovoljstvo se prebacuje na nacionalno. A nacionalizam je samo zataškavanje teške socijalne situacije u kojoj se nalazimo. (...) Ovdje, među nama, nikada nije bilo pitanja nacionalnosti, a ima nas sa svih strana. – Sve je to – zavadi pa vladaj.⁹

⁶ Iz istraživačke perspektive, ovdje se suočavamo s problemom odabira analitičkih kategorija: Kardov govori o tome kako inzistiranje na etničkim identitetima briše stvarnost grada kao društvene cjeline. U našoj su pak analizi bitne kategorije klase i rada. Citirani članak Krune Kardova predstavlja važnu referencu za bilo kakvo bavljenje Vukovarem i s njime povezanim problemima.

⁷ Nacionalizam i stvaranje nacionalnih država (i ekonomija) u bivšoj Jugoslaviji tematska je nit koja povezuje članke hrvatskih autora u zborniku *Politics and economics of transition* iz 1993. (usp. Puhovski *et al.*, 1993). Uz zbornik Ramet i Matić (2006) vrijedna razmatranja o (etno)nacionalizmu u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj i Republici Hrvatskoj mogu se pronaći u izboru znanstvenih članaka Vjerana Katunarića iz perioda 1982-2011. (Katunarić, 2013). Koromanov rad nudi dobar pregled domaće literature o tranziciji po disciplinama društvenih i humanističkih znanosti, uz naglasak na etnologiji i antropologiji (usp. Koroman, 2014).

⁸ "Gumarci dosljedno za promjene", "Pokušaj destabilizacije Hrvatske", *Borovo* 3095, 15. 9. 1989.

⁹ "Nije nama ništa bolje", *Borovo* 3050, 21. 10. 1988.

“Tranzicija” se zaista čini kao pogodan pojam da bi se opisalo ovo stanje fluidnosti i promjene. Kao što gornji citat ilustrira, promjene s kraja osamdesetih bile su puno šire od preslagivanja kolektivnih identifikacijskih obrazaca u jugoslavenskim republikama, koje je ionako teško razumjeti izvan konteksta “ekonomskog federalizma” (Petak, 2012). Ovdje pojam tranzicije koristimo u značenju koje obuhvaća raznorodne procese uključene u ukidanje socijalizma i restauraciju kapitalizma u bivšem komunističkom ili socijalističkom svijetu. Naglasak na uspostavljanju kapitalističkih odnosa kao bitnom aspektu hrvatske tranzicije predstavlja važnu nadopunu prevladavajućem shvaćanju tranzicije kao prvenstveno demokratizacijskog procesa. Kako navodi Buden, u najranijim pokušajima teoretiziranja tranzicije krajem 1960-ih i 1970-ih (kada se taj pojam većinom odnosio na latinoameričke zemlje) demokratizacija još nije bila postavljena kao neupitni *telos* tranzicijskih procesa. “Izlaz iz tranzicije”, piše Buden, tada je “u principu bio otvoren” (Buden, 2010: 121). Poimanje tranzicije mijenja se krajem osamdesetih, kada njezin neupitan cilj postaje “prijem u globalno-kapitalistički sistem zapadne liberalne demokratije” (*ibid.*).¹⁰ Budenova formulacija sugerira kako se u ovoj shemi kraja povijesti kapitalizam i demokracija pojavljuju kao dva lica istoga cilja. Kronološki, međutim, počeci procesa tranzicije u Jugoslaviji prethodili su početku demokratizacije uže shvaćene političke sfere. Osim toga uobičajeno korištenje pojma demokracije kao sinonima za liberalnu ili parlamentarnu demokraciju priječi potpunije razumijevanje uloge institucija ekonomske demokracije, ali i samog pojma i prakse rada kao bitnih političkih činjenica u socijalističkoj Jugoslaviji.¹¹

Ove opće probleme političke i ekonomske organizacije društva – probleme demokracije i probleme rada – valja uzeti u obzir da bi se naznačio odgovor na pitanje koje Dean Duda ističe kao “središnje pitanje lokalne varijante društvenih i humanističkih znanosti” u vremenu tranzicije: “kako na socijalističkoj cijepnoj podlozi nastaje fleksibilni kapitalizam i što se pritom događa” (Duda, 2009: 413). Kao što će nastavak ovog teksta pokazati, središnji pojmovi suvremenog narativa o tranziciji i s njima povezani problemi raspodjele društvenoga bogatstva prelamaju se u tranzicijskom iskustvu radništva “Borova”.

Teza koju bismo nakon ovih preliminarnih komentara mogli ponuditi glasi: prvi simptomi post-socijalističke tranzicije osjetili su se u iskustvu rada. No takva teza zahtijeva da post-socijalističku tranziciju smjestimo u okvire svjetske povije-

¹⁰ Dejan Jović pak ovaj pomak u pristupima tranziciji nakon 1989. opisuje kao promjenu od “tranzicije od” na “tranziciju ka” (usp. Jović, 2010). Isti autor donosi puno nijansiraniji i detaljniji prikaz promjena u shvaćanju tranzicije, prvenstveno u politološkoj literaturi, od onoga koji bi bio moguć u okviru ovoga članka.

¹¹ Za ovu je temu neizbježna referenca djelo Susan Woodward *Socialist Unemployment* (Woodward, 1995).

sti, odnosno globalne podjele rada, kao i da ozbiljno shvatimo specifičnost pozicije rada u jugoslavenskome socijalizmu. Štrajk u "Borovu" nije bio izoliran ili poseban slučaj, već se događa u trenutku vala štrajkova na čitavom jugoslavenskom prostoru (usp. Lowinger, 2009). Komentirajući porast broja štrajkova u SFRJ u osamdesetima, Pavlović navodi kako "tendencija porasta broja ove vrste konflikata skoro podjednako pogađa sve naše republike, i da taj broj ne ovisi od stepena ekonomske razvijenosti, nivoa obrazovanja radnika ili industrijske tradicije" (Pavlović, 1988: 31-32). Autor zaključuje da se "fronta klasnog sukoba zaoštava na čitavom jugoslavenskom prostoru, i da u tom pogledu naše republičke i druge podele i specifičnosti nemaju presudan uticaj i značaj" (*ibid.*). I ostale Pavlovićeve napomene, poput one da u osamdesetima ne štrajka samo materijalna proizvodnja, već i javne službe (*ibid.*: 33-34), govore u prilog tome da se u situaciji u kojoj se "realni teret krize" prebacuje "na leđa proizvođačkih delova društva" zaista stvara općejugoslavenska "fronta klasnog sukoba" (*ibid.*: 28). Slična se ocjena može naći i kod Vladislavljevića, koji ističe kako su štrajkovi bili reakcija na mjere štednje savezne vlade, odnosno zamrzavanje plaća iz svibnja 1988. (Vladislavljević, 2008: 113).

Nesumnjivo je da su dinamike društvenih nemira i njihovog smirivanja i suzbijanja u pojedinim republikama bile različite, već i stoga što je Jugoslavija krajem osamdesetih politički i ekonomski razlabavljena kao nikada ranije. Ali činjenica široke i spontane mobilizacije radništva sugerira da radničko zazivanje nadnacionalnog jedinstva, kakvom smo svjedočili za borovskoga štrajka 1988., ne bi trebalo biti shvaćeno tek kao prazna ideološka gesta, već kao odgovor na percipirane procese prekarizacije rada na čitavom jugoslavenskom prostoru te na posljedice onoga što je Sergej Kraigher 1982. godine nazvao "autarkičnim tendencijama" unutar federacije (Kraigher, 1982: 91).¹² Iz perspektive rada kontekst ovih događaja još je širi. U 1980-ima svjedočimo urušavanju socijalne države i okretanju neoliberalnim politikama u zemljama kapitalističkog zapada te globalnoj primjeni programa strukturnih reformi Međunarodnog monetarnog fonda kao odgovora na novonastale dužničke krize.¹³ Radničke štrajkove u SFRJ treba sagledati i u okviru suvremenih evropskih i svjetskih tendencija. Na potrebu za ovakvom kontekstualizacijom upućuje i Susan Woodward kada komentira posljednju službenu jugoslavensku politiku prema ra-

¹² O implikacijama različitih dinamika i raspleta radničkih štrajkova pišu Grdešić (2008) i Stanojević (2003).

¹³ Na svjetske razmjere ove problematike upućuje i to što Jake Lowinger svoje istraživanje jugoslavenske situacije iz tog vremena započinje s analitičkim modelom koji je njegov mentor, Giovanni Arrighi, dotad primjenjivao na zemlje subsaharske Afrike (usp. Lowinger, 2009: 199). Pojam "neoliberalizam" koristi već Županov kada govori o "oscilacijama u političkom sistemu" za vrijeme jugoslavenske krize. Jednu od njih predstavlja i "oscilacija između neoliberalizma ('slobodno tržište') i etatizma" (Županov, 1983: 15).

du iznesenu u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije iz 1983. Woodward primjećuje kako se u tom dokumentu u odnosu prema radu zauzima “realistična pozicija” kakva je u 1980-ima bila karakteristična za evropsku ljevicu i centar, a koja se u bitnome mogla svesti na napuštanje političkog (a po Woodward tradicionalnog socijalističkog) ideala pune zaposlenosti.¹⁴

Drugi moment koji je ključan za razumijevanje rada u tranziciji tiče se centralnosti rada u socijalističkoj Jugoslaviji. Slijedimo li Woodward (1995: 4), vidimo da je uloga rada bila (bar) dvojaka: rad je u socijalizmu bio bitna politička činjenica (jer je zaposlenje garantiralo niz prava, poput stambenog) te je istovremeno funkcionirao kao ideološka legitimacija vlasti (jer se vladalo “u ime radničke klase”). Jedna od posljedica ovakve pozicije rada zasigurno je bila i spremnost radnika “Borova” da 1988. “osvoje” saveznu skupštinu, ali i spremnost vlasti da im tako nešto dozvole. No u trenutku svjetske i lokalne krize, čiji teret podnosi upravo rad, i u periodu kada industrijski rad – u Jugoslaviji i mnogo šire – trpi posljedice promjena na svjetskom i domaćem tržištu, politička i socijalna prava jugoslavenskog radništva i legitimitet jugoslavenskih vlasti, budući da su u radu utemeljeni, urušavaju se.

Kriza i reforme

Osamdesete godine, period stagnacije i gospodarske krize, u SFRJ predstavljaju definitivni pomak od iznalaženja vlastitog oblika samoupravnoga socijalizma ka tržišnoj ekonomiji. Kao što je pokazao Lowinger (2009), to je okretanje tržištu bilo velikim dijelom uvjetovano zahtjevima Međunarodnog monetarnog fonda, s kojim savezne vlade SFRJ u tom periodu potpisuju niz *stand-by* aranžmana te u skladu s njima provode mjere štednje i strukturne reforme. Nakon prvih pregovora s MMF-om 1982. jugoslavenska vlada provodi ekonomsku politiku koja uključuje “smanjenje svih oblika potrošnje kako bi se dio nacionalnog dohotka mogao izdvojiti za otplatu dugova, ubrzani prijelaz na politiku realnog tečaja dinara, uvođenje realnih kamata na sve kredite u zemlji”, kao i liberalizaciju režima cijena i antiinflacijske mjere (Bilandžić, 1985: 486). To direktno pogađa i “Borovo”, čije devize sada, umjesto za nabavu sirovina i rezervnih dijelova, odlaze za “podmirenje viših interesa zajednice”, kako 1987. bilježi Tjednik.¹⁵ Naime, u to se vrijeme devizni prihodi poduzeća preko centralne banke preusmjeravaju za otplatu dugova (poduzeća i države) na temelju dogovora savezne vlade s MMF-om, dok je istovremeno dostupnost kredita smanjena.¹⁶ Mjere vlade Ante Markovića inflaciju će 1990. uspjeti za-

¹⁴ Ovdje ne možemo ulaziti u detalje Woodwardičine analize, već se ograničavamo samo na za nas bitne aspekte.

¹⁵ “Obuća čeka na narudžbe”, *Borovo* 2970, 13. 2. 1987.

¹⁶ Dodajmo ovdje i da je “usmjeravanjem na izvoz, razmjena među republikama pala ispod razine robne razmjene među državama Europske gospodarske zajednice” (Radelić, 2006: 481).

ustaviti, ali po cijenu rasta nezaposlenosti i vala stečajeva, koji su bitno utjecali na životni standard (usp. Lowinger, 2009: 70). Velike mobilizacije radnika, koje opisuje Lowinger, što su u drugoj polovici osamdesetih usmjerene upravo protiv mjera štednje savezne vlade i u koje spada i borovski štrajk, ove procese ne uspijevaju zaustaviti. Štoviše, protržišne se reforme radnicima nameću kao jedini mogući izlaz iz ekonomske krize i put prema rješavanju njihovih problema.

Osim u zasićenosti javnoga političkoga govora pojmom tržišta, kojoj itekako svjedoče stranice tjednika *Borovo*, novi smjer najlakše je pratiti u zakonodavnim promjenama. Pred kraj 1988. donosi se novi Zakon o poduzećima, koji ima za cilj dodatno liberalizirati socijalističku ekonomiju Jugoslavije. Tim se zakonom uz društveno vlasništvo uvodi i mješovito i privatno, a dopušta se i mogućnost stranog vlasništva nad poduzećima. To je jedan iz niza zakona bitnih za provođenje reformi, uz Zakon o planiranju i društvenom planu Jugoslavije, Zakon o stranim ulaganjima i Zakon o Jugoslavenskoj banci za međunarodnu ekonomsku suradnju. Prema Tanjugovom članku koji početkom 1989. prenosi Tjednik, "svi zakoni su samo sistemski put ka integralnom tržištu (tržišta robe, usluga, rada, kapitala, znanja, prirodnog bogatstva) i ekonomskim pravilima igre" za izlazak iz krize.¹⁷

Još jedan zakon koji djeluje u istom, protržišnom smjeru je i novi Zakon o osnovnim pravima iz radnog odnosa iz 1989. Generalno, zakon je na liniji povećanja efikasnosti, lakšeg otpuštanja i lakše pokretljivosti radnika unutar poduzeća.¹⁸ Tjednik *Borovo* izdvaja "najzanimljiviji detalj" u novom zakonu: "da se socijalna problematika izuzima iz sfere radnih odnosa, u kojima sudjeluju isključivo sposobnost, umijeće i tržna tražnja".¹⁹ Tanjugov tekst prenesen u Tjedniku kritizira dotadašnju jugoslavensku logiku zapošljavanja po "socijalnoj" umjesto "ekonomskoj" logici i identificira "nerad" i "nedisciplinu" kao uzroke krize. Ipak, tim primjedbama – kakve u to vrijeme dolaze od svih struktura vlasti, uključujući i sindikalni vrh – autor teksta pridodaje upozorenje da će uz ovakav zakon o radnim odnosima trebati donijeti i propise "koji bi štitili zaposlene od samovolje, veza, privatizacije i svega ostalog što karakterizira naše vrijeme".²⁰ Novo se vrijeme, dakle, iščekuje sa sviješću o njegovoj neizbježnosti – riječima tadašnjeg predsjednika Predsjedništva SFRJ, "predstojećoj privrednoj reformi nema alternative" – ali i s prilično jasnom sviješću

¹⁷ Prema Zakonu o poduzećima, kolektivi imaju rok za reorganizaciju do kraja 1991. Zakon se nije odnosio na društvene djelatnosti, tj. "obrazovanje, zdravstvo, nauku, kulturu" ("Povratak poduzeću", *Borovo* 3064, 20. 1. 1989).

¹⁸ Detaljnije u: "Zaoštrena disciplina i odgovornost", *Borovo* 3099, 13. 10. 1989. i "Pripreme za popis", "Za dobrog radnika nema zime", *Borovo* 3089, 4. 8. 1989.

¹⁹ "Novi Zakon o radnim odnosima", *Borovo* 3105, 24. 11. 1989; "Zaoštrena disciplina i odgovornost", *Borovo* 3099, 13. 10. 1989.

²⁰ "Zanemarena kategorija", *Borovo* 3093, 1. 9. 1989.

da ono sa sobom donosi strukturnu promjenu položaja radnika te slutnju da se radi o promjeni na gore.²¹

Promjene u ekonomskoj politici SFRJ izravno se i dramatično reflektiraju i u "Borovu". Implikacije situacije šire su od usko ekonomskih i nemoguće ih je razumjeti bez razumijevanja značaja "Borova" za Vukovar i širu regiju. Danas je "Borovo" poznato kao primjer "socijalističkih mastodonata", nemogućih kolektiva koji su poslovanje oblikovali s ciljem pune zaposlenosti. Takav opis daje krajnje pojednostavljenu i selektivnu sliku stvarnoga stanja stvari. Riječ je zaista bila o industrijskom gigantu koji je zapošljavao više od 22 000 ljudi, zaposlenih uglavnom u proizvodnji obuće i automobilskih guma, i koji je poslovao na svim kontinentima osim Australije. Međutim, taj je industrijski kompleks bio "više od poduzeća", kako naglašavaju svi naši sugovornici: predstavljao je temelj ne samo lokalne i regionalne ekonomije već je u velikoj mjeri oblikovao kulturu i život Vukovara još od početaka tvornice 1931. godine, kada je Tomaš Bata ondje sagradio svoje pogone i fordistički koncipiranu urbanu infrastrukturu Borova naselja.²² Trend industrijalizacije i urbanizacije nastavio se i pojačao u razdoblju socijalizma, a mreža se radnika i seljaka ovisnih o Kombinat u širila. Procjene govore da je 1989. godine najmanje 100 000 ljudi neizravno ovisilo o "Borovu" (Gudić, 1989). Važno je dodati i da je "Borovo" pripadalo "granama koje nisu favorizirane u primarnoj raspodjeli" (Novaković, 1994: 318). Novaković naziva "radničkom sirotinjom" i "vječnim gubitnicima" radnike uposlene u tekstilnoj industriji, proizvodnji rezane građe, obuće i drugim niskoprofitabilnim granama koje su u krizi sve teže odolijevale pritiscima jeftinije radne snage s azijskoga kontinenta. Ta borovska skica bitna je kako bismo uvidjeli da radnike "Borova" ekonomska kriza pogađa dramatičnije nego radnike nekih drugih industrija te sagledali širinu društvenih posljedica krize u Kombinat u.

Nakon štrajka 1988., unatoč obećanjima savezne i republičke vlasti, "Borovo" ne uspijeva osigurati ekonomsku stabilnost. Ustupke koje uprava daje radnicima u vezi s plaćama jednostavno poništava galopirajuća inflacija, stvarajući tako ciklus stalne socijalne ugroženosti i radničkog nezadovoljstva. Paralelno s provođenjem Programa mjera za otklanjanje poremećaja u proizvodnji, koji je nakon radničkog

²¹ Predsjednik Raif Dizdarević je u razgovoru s predstavnicima republičkih i pokrajinskih sindikalnih vijeća nakon borovskog štrajka iz ljeta 1988. rekao: "Ocjene stanja su nam iste, a to je samo potvrda jedinstvenog stava da alternative nema kad je privredna reforma u pitanju". Dizdarević se osvrnuo i na učestale proteste radnika: "Neki hoće takva istupanja radnika iskoristiti u destruktivne svrhe. Radnici iz 'Zmaja' pred Skupštinom Jugoslavije i radnici TAM-a iz Maribora su to odbili i takve elemente ostavili usamljenim, što je pozitivno" (Mitrović, 1988).

²² Naši intervju pokazuju da je teško precijeniti kulturni značaj industrijalizacije vukovarskoga kraja, u kojoj je "Bata Borovo" odigralo središnju ulogu.

pritisaka prihvatio Sabor SR Hrvatske, pred kraj 1988. i u 1989. gotovo se neprestano odvija niz nepovezanih, manjih i lokaliziranih štrajkova. Plan konsolidacije, koji uključuje donošenje novog sporazuma o raspodjeli dohotka ("samoupravni sporazum" ili SAS) i reorganizaciju Kombinata, mora proći kroz samoupravne procedure, bar do početka postupnog ukidanja samoupravljanja u 1989. godini. Sada će se upravo oni procesi koji su radnicima ponuđeni kao rješenje problema – sanacija i reorganizacija poduzeća – pokazati kao povod njihovim međusobnim podjelama.

Osim što jednokratno daje dio sredstava iz republičkih rezervi Sabor nastoji pomoći "Borovu" da kod banaka osigura kredite potrebne za nastavak poslovanja.²³ Pomoć Republike pritom ostaje u okvirima njezinoga teritorija: odlučeno je da se za vanjske pogone "Borova", dakle one izvan republičkih granica, moraju pobrinuti tamošnje republičke i lokalne vlasti.²⁴ Reorganizacija Kombinata, kojom ga sa šezdeset jedne treba svesti na sedamnaest radnih organizacija, bio je i jedan od zahtjeva banaka. Prijedlog da se reorganizacijom dopusti pojedinim, "tržišno orijentiranim" poduzećima da partnere traže i izvan Kombinata Tjednik naziva "prilično radikalnim zahvatom".²⁵ Dakle, pregovori s bankama prate se kritički. Osim što ove pregovore opisuje kao "najteži dio zadatka", Tjednik komentira kako se "kapital... preselio u banke i privreda mora posuđivati po zelenoškim uvjetima". Na dan referenduma o reorganizaciji u tvorničkom listu se mogao pročitati pomalo rezigniran zaključak: "I reorganizacija je u sklopu gotovo operativnih i najkonkretnijih [bankarskih] ultimatumâ, tako da niti ima vremena za doradivanje prijedloga reorganizacije, niti bilo kakvog drugog izbora".²⁶

No bankarski "ultimatum" nije jedina snaga koja djelovanje radnika ograničava na tržišna rješenja; isto čine i već spomenute zakonodavne promjene. Utjecaj radničkog odlučivanja vrlo je ograničena dometa: granice mu postavljaju političke odluke koje se tiču zakonskih promjena te odluke financijskih institucija. Ni na jednu od ovih sfera – političku i financijsku – radnici ne mogu utjecati kroz organe samoupravljanja, a drugih institucionalnih mehanizama koji bi im omogućili utjecaj na politiku nema. Unatoč tome što se objektivna situacija čini bezizlaznom, a samoupravno se odlučivanje u kontekstu gornjeg opisa doima kao puka formalnost, rasprave o reorganizaciji SOUR-a i donošenju novog samoupravnog sporazuma vrlo

²³ "Visoka cijena čekanja", *Borovo* 3046, 23. 9. 1988; "Pregovori, tokovi, stanje", *Borovo* 3049, 14. 10. 1988; "Sa sjednice Sabora SRH: Obračun sa unutarnjim slabostima", *Borovo* 3051, 28. 10. 1988.

²⁴ "Na potezu su radne organizacije", *Borovo* 3058, 16. 12. 1988; "Pregovori, tokovi, stanje" *Borovo* 3049, 14. 10. 1988.

²⁵ "Ovakav SOUR se predlaže", *Borovo* 3053, 11. 11. 1988.

²⁶ "Naša velika obaveza", *Borovo* 3059, 23. 12. 1988.

su intenzivne i u njih rukovodeće strukture ulažu puno energije.²⁷ Dva referendum a o novom samoupravnom sporazumu, kojim treba utvrditi nove načine raspodjele dohotka i utvrđivanja cijene rada, ne prolaze i ponavljaju se. U raspravi o reorganizaciji i novoj raspodjeli dohotka rukovodstva kreću od pretpostavke da je situacija “neograničene solidarne odgovornosti” unutar Kombinata neodrživa, da treba odvojiti “rad od nerada”, nagraditi “kvalitetan rad”, a destimulirati “nekvalitetan” itd.²⁸

Pred kraj 1988. uz velike napore sindikata, direktora i politike referendum o reorganizaciji napokon prolazi.²⁹ Spomenimo ovdje da će takvi napori već sljedeće godine biti znatno manji jer će radnici, zahvaljujući donošenju novih zakona, uvelike izgubiti mogućnost utjecaja na procese odlučivanja. Prije početka ukidanja samoupravljanja, pred sam kraj 1988., utjecaj radnika još uvijek predstavlja kakvu-takvu prepreku planiranim reformama na razini poduzeća, iako ne može ponuditi rješenje za objektivne ekonomske probleme.

Od samoupravljanja do demokracije

Pregledom izvještaja o procesu sanacije i reorganizacije Kombinata u tjedniku *Borovo* može se zaključiti da su radnici uključeni u dugotrajne procedure donošenja odluka koje u konačnici ne mogu bitno utjecati na poboljšanje njihovog položaja. Ne radi se o tome da bi reorganizacija Kombinata ili nova raspodjela bile loše same po sebi; dapače, radnici uvelike i sami uviđaju potrebu za promjenama u načinu funkcioniranja poduzeća i nagrađivanju radnika. Problem je u tome što se paralelno sa “samoupravnim odlučivanjem” odvijaju procesi koji pogoršavaju poziciju Kombinata i sužavaju sferu radničkog utjecaja: iz Kombinata sve više odlaze stručnjaci (koji ponekad otvaraju privatne firme), dolazi do neslaganja između radnih organizacija u vezi s raspodjelom dugova i dohotka, a pitanje novog načina raspodjele stvara napetosti i između radnika različite stručne spreme. Uz to najave otpuštanja (“tehnološkog viška”) dovode do rasprava o tome tko treba prvi otići. Ovdje se kao prvi na udaru spominju “radnici-seljaci” ili “zemljaši” koji mogu ostvariti dodatan prihod ili si barem olakšati egzistenciju poljoprivrednim radom, te oni dijelovi radne snage Kombinata koji se doživljavaju kao neproduktivni, posebice “režija”. U raspravama o reorganizaciji i sukobu “pogona” i “režije” prelama se i pitanje nepovjerenja radnika u rukovodstva, ali i u samoupravne organe Kombinata (npr. radnič-

²⁷ Prijedlog reorganizacije shematski je prikazan u tekstu “Ovakav SOUR se predlaže”, *Borovo* 3053, 11. 11. 1988. Postojeća organizacija “Borova” datira od 1978. (“Vrijeme zahtjeva radikalnu /re/organizaciju”, *Borovo* 3057, 9. 12. 1988).

²⁸ “Do kraja godine jasna sudbina kolektiva”, *Borovo* 3057, 9. 12. 1988; “Marin Grubić: Rad i zarade”, *Borovo* 3042, 26. 8. 1988; “Protiv politike jednakih stomaka”, “Devetomjesečni obračun”, *Borovo* 3042, 26. 8. 1988.

²⁹ “Usvojena projekcija plana”, *Borovo* 3060, 1. 1. 1989.

ki savjet). Istovremeno "Borovo" je sve više u poziciji da inozemnim poduzećima s kojima surađuje prodaje gotovo isključivo radnu snagu putem tzv. *lohn* poslova. U cijeloj zemlji inflacija uzrokuje neviđen rast cijena, dok se zakonski priprema teren za privrednu reformu. Nju se s pozicija vlasti opisuje kao "proces rekonstruiranja i inoviranja društva", a po značaju je uspoređuju "jedino s historijskim činom" uvođenja samoupravljanja. Pokazat će se da se usporedba sastoji u tome što se sada radi o njegovom postupnom ukidanju.

Svijest o sve većoj uzaludnosti radničkog, samoupravnog odlučivanja u kontekstu saveznih strukturnih reformi mogla bi biti povod čestih nedostataka kvoruma na radničkim savjetima zadnjih mjeseci 1988. Već početkom 1988. godine članovi radničkog savjeta žale se kako se naredbama odozgo poništavaju njihove odluke, čime se dovodi u pitanje smisao njihova rada. Rasprave o poslovanju i plaćama vode se u vrijeme kada su, *de facto*, te odluke već donesene izvan samoupravnog kruga.³⁰ U tom je smislu ilustrativna vijest iz prosinca 1988. kada, nakon organiziranja dva propala referenduma o novom samoupravnom sporazumu (SAS), Tjednik piše: "Nema potrebe za novi referendum o SAS-u o dohotku SOUR-a, jer od ove godine će važiti novi zakoni, uslijedit će reorganizacija i druge promjene vezane za izlazak Kombinata iz krize i primjene novih mjera ekonomske politike".³¹ Radničko odustanje od aktivnog angažmana u Kombinat u vidljivo je i u apsentizmu koji prati "Borovo" sve to vrijeme: u prvih 9 mjeseci 1988. u radnoj organizaciji Gumena obuća svakog je dana na bolovanju bila gotovo petina radnika (17,8%).³² Prema našim kazivačima i arhivskom materijalu, "radni elan" u ovom je periodu pao i zbog nedostatka posla ili viška radne snage: u krugu tvornice nije bilo neobično vidjeti besposlene "šetače" koji su primali plaću isto kao i oni koji su radili.³³

Trend isključivanja radnika iz donošenja odluka nastavlja se u 1989. godini. U članku "Što smo, kuda idemo – nakon promjena" može se pratiti kako se registriranjem "Borova" kao složenog poduzeća (1. 7. 1989) i donošenjem Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima (7. 7. 1989) stvaraju uvjeti za dokidanje samoupravljanja i jačanje moći poslovnog rukovodstva. Promjene za rukovodioce predviđaju prelazak s "naglašeno koordinatorske" na upravljačku funkciju. Rukovodioci dobivaju veću slobodu i veće ovlasti u procesu rada i na tržištu: direktor "ne mora više, kao prije, tražiti niz suglasnosti", ali mora na kraju svake godine izaći pred radnički savjet s poslovnim rezultatima. Radnički savjet ovim se promjenama

³⁰ "Rad u izuzetnim okolnostima", *Borovo* 3021, 18. 3. 1988.

³¹ "Vijesti", *Borovo* 3057, 9. 12. 1988.

³² O manjku kvoruma v. "Kome treba samoupravljanje?", *Borovo* 3049, 14. 10. 1988. Postotak bolovanja naveden je u "Kako zaustaviti gubitke?", *Borovo* 3054, 18. 11. 1988.

³³ "Nema zapošljavanja", *Borovo* 3087, 30. 6. 1989.

izuzima iz procesa donošenja odluka i svodi na to da svake godine, prema brojkama, procijeni je li vodeća garnitura izvršila zadatke ili ne. Zanimljivo je kako se ovo u tekstu predstavlja kao “krajnji domet samoupravljanja”.³⁴ To upućuje na još jedan fenomen. Naime, dok se zakonodavnim promjenama ukida prostor za samoupravljanje, ono je, kao u gornjem primjeru, i dalje legitimacijski moment od kojeg se nominalno ne odustaje. Samoupravljanje, na koje se u ovoj situaciji pozivaju razne strukture vlasti, tako postaje ispražnjeno od značenja. U članku znakovito naslovljenom “Tržište ne sputava samoupravljanje” može se, primjerice, pročitati kako “upravljanje poduzećem mora u potpunosti da se preda tehnostukturi, a to su direktor, rukovodna struktura, pojedinci neposredno zaduženi za taj posao, ulagači kapitala”.³⁵ Dokidanje samoupravljanja u konačnici se predstavlja kao njegova poželjna prilagodba novim, tržišnim uvjetima.

Pitanje je, međutim, može li se demokratski potencijal radničkog upravljanja – u Jugoslaviji nikad u potpunosti ostvaren³⁶ – svesti na usko, tehnološki shvaćenu ekonomsku sferu. Sljedeća ilustracija ukazuje na širinu mogućih implikacija te zakonodavne promjene. Tjednik izvještava o događaju s kraja 1989., kada direktor jedne radne organizacije odlučuje da se dio slobodnih dana koji su se dosad koristili za Dan Republike prebaci “uoči Nove godine”, dodajući kako bi odluku legalno mogao donijeti i bez “samoupravnog odlučivanja”, ali da želi radnički savjet “uvjeriti argumentima”.³⁷ Poslovno rukovodstvo ovakvu odluku pravda ekonomskim razlo-

³⁴ “Što smo, kuda idemo – nakon promjena”, *Borovo* 3089, 4. 8. 1989.

³⁵ “Tržište ne sputava samoupravljanje”, *Borovo* 3101, 7. 10. 1989.

³⁶ Posebno jetku kritiku samoupravljanja daje Jovanov: “Sastane se direktor sa dva-tri pomoćnika, partijski sekretar, predsjednik sindikata i radničkog saveta, i onda, na predlog direktora, formulišu ono što se zove politički stav. A to je, zapravo, odluka, jer s tog sastanka predsjednik radničkog saveta nosi obavezu da taj stav formalizuje odlukom radničkog saveta, partijski sekretar ponese obavezu da odlukama radničkog saveta dađe moralno-političku podršku, isto tako i predsjednik sindikata. Direktor sa svojom ekipom, a oni su zapravo formulisali stav, stoji po strani dok se čitava politička i samoupravna struktura mrcvari da tu odluku formalizuje. I čitav se politički i samoupravni život svede na to da radnici glasaju za ili protiv...” (Jovanov, 1983: 192). Ovakav je opis podudaran s prihvaćenim stavom da je socijalistička poduzeća karakterizirala “oligarhijska distribucija moći u korist poslovnih rukovodilaca (uprave)” (Županov, 1983: 75). Naš arhiv sugerira da je, bar u razmatranom periodu, situacija bila nešto složenija i da su se radnički savjeti znali različito pozicionirati u odnosima između radnika, direktora i politike. Puno je veći problem jugoslavenskog samoupravljanja kakvo je uspostavljeno Zakonom o udruženom radu iz 1976. bilo ono što Zoran Vidojević naziva “terorom partikularnog” (Vidojević, 1993: 47), odnosno nepostojanje mogućnosti demokratskog koordiniranja partikularnih interesa unutar društvene cjeline (usp. i Horvat, 1989, posebno 31-37). Pomnija analiza stanja samoupravljanja u tom periodu bila bi poželjna. Našu namjeru da u korpus uključimo i zapisnike s radničkih savjeta Kombinata iz 1989. osujetila je činjenica da je taj dio arhivske građe “Borova” uništen ili izgubljen.

³⁷ “Čuvati tradiciju međusobnog poštovanja”, *Borovo* 3103, 10. 11. 1989.

zima, odnosno potrebnom da se ispune obaveze prema stranim kupcima.³⁸ Ovakvo objašnjenje ne zadovoljava delegate na radničkom savjetu, koji smatraju da će u etnički i vjerski miješanom radnom kolektivu u trenutku silovitog razbuktavanja nacionalizama u zemlji takva intervencija neizbježno izazvati podjele: "Sad nas se podvaja vjerskim praznicima", primjećuje jedan delegat.³⁹ Ali unatoč izraženom protivljenju radničkog savjeta i zahvaljujući novoj raspodjeli moći, odluka direktora prolazi.

Nameće se zaključak da su takve odluke bile teže provedive kada je radnički savjet kao organ kolektivnog odlučivanja bio jači, jednostavno zato što je za njihovo donošenje bio potreban kakav-takav dogovor. U ovoj tranzicijskoj epizodi, tržišna logika koju zastupa rukovodstvo uspijeva prevladati onu društvenu, koja zabrinjava radničke delegate, zahvaljujući političkoj odluci (o dokidanju samoupravljanja) koja je u potpunosti izvan dosega radništva. Nije nam ovdje namjera romantizirati realnost jugoslavenskoga modela samoupravljanja. Ipak, kritički sagledani iz današnje perspektive, primjeri iz našega arhiva u kojima radnički savjeti nadilaze ulogu pukog mehanizma transmisije nametnutih odluka mogu dati da se nasluti određeni demokratski potencijal tih institucija, pogotovo u situaciji kraja osamdesetih kada se postojeći politički odnosi ionako destabiliziraju. Demokratizacija uže shvaćene političke sfere – uvođenje stranačkog pluralizma – nastupa, naime, istovremeno s ukidanjem posljednjih ostataka ekonomske demokracije.⁴⁰ Zato redefiniranje, odnosno ukidanje samoupravljanja u ovom periodu možemo sagledati u kontekstu tranzicijskog narativa o neodvojivosti kapitalizma i demokracije koji spominje Buden. Već samo postojanje industrijske demokracije samoupravnoga tipa, očito, komplicira taj narativ: u našem primjeru demokratsko se tijelo postavlja protiv tržišne logike, no više ne može djelovati. Naša ilustracija posebno sugerira da su čvrste podjele između čisto "političkog" i samo "ekonomskog" teško održive, te da su učinci demokratizacije sfere rada – zahvati u širu, kompleksnu društvenu sferu – nadilazili puka ekonomska pitanja. Uzmemo li u obzir činjenicu da i sami radnici i njihovi delegati u to vrijeme u etno-nacionalnim podjelama jasno prepoznaju opasnost za ostvarenje vlastitih interesa, ta epizoda također govori u prilog tvrdnji da su "[b]ez obzira na partikularnost interesa koje radnički savjeti zastupaju, upravo... radnički savjeti – a ne sindikati kojima se ta uloga često pripisuje – bili istinska mjesta radničkog otpora" (Buljubašić, 2014: 15).⁴¹ Ali i prije nego je opća desekularizacija društva uze-

³⁸ "Izmjene u radnom kalendaru", *Borovo* 3103, 10. 11. 1989.

³⁹ "Čuvati tradiciju međusobnog poštovanja", *Borovo* 3103, 10. 11. 1989.

⁴⁰ U 1989. osnivaju se "prva nekomunistička politička udruženja građana" (UJDI, HSLS, HDZ), koja se zatim početkom 1990. registriraju kao političke stranke (Pauković, 2008: 15).

⁴¹ U kritičnom trenutku s kraja osamdesetih sindikati su okrenuti pitanjima unutarnje reforme i reorganizacije te razrješavanju tenzija unutar organizacije. Složenom sindikalnom problematikom u tom periodu i time kako se ona manifestirala u "Borovu" ovdje se ne možemo baviti.

la maha, donijevši sa sobom, između ostalog, i etno-konfesionalno restrukturiranje radnoga kalendara, borovsko je radništvo već podvojeno i podijeljeno.

Raspodjela i podjele

Za razumijevanje podjela koje se javljaju u “Borovu”, kao i karaktera jugoslavenskog radništva općenito, korisno je konzultirati Lazićevu (1987) analizu klasnih odnosa u jugoslavenskome socijalizmu. Osim fragmentacije radništva uslijed natjecanja u “tržišnome socijalizmu” (Bockman, 2011: 80), a na koje upozoravaju autori poput Musića (2013), vrijedi obratiti pažnju na strukturne odnose. Na temelju podjele rada Lazić razlikuje tri klase – kolektivnovlasničku, posrednu i radničku – koje se u kompleksnosti društvenih odnosa unutar sebe višestruko raslojavaju. Osnovni društveni odnos je prema Laziću onaj između “klase kolektivnih vlasnika” kao “agenta plana” i “radništva” kao “nosioca isključivo izvršnih, manuelnih poslova” (Lazić, 1987: 37). Lazićevu tvrdnju o nadređenosti intelektualnoga rada manualnom, koja prati taj klasni odnos, treba nadopuniti opaskom o središnjoj ideološkoj ulozi rada i radničke klase koja se u jugoslavenskom društvu iskazuje u uzdizanju manualnoga rada u ideal proizvodnoga rada kao takvog. Ovdje vrijedi podsjetiti na citiranu primjedbę Michaela Denninga o raskoraku između kulturne slike i društvene realnosti klase: moglo bi se reći da je proizvodni rad, kao jedan od bitnih legitimacijskih momenata jugoslavenskog socijalizma, ostao zarobljen u predodžbi proizvodnosti koja je sve manje, ili sve teže, držala korak sa stvarnošću.

Strukturno, posredna klasa se “u uslovima razvijene industrijske civilizacije” pojavljuje kao rezultat “nužnosti posredovanja između upravljačkog i izvršnog rada, kao i između teleološke i tehničke radne funkcije” (*ibid.*: 51). U privredi u to spada “niži upravni kadar u preduzećima, kao i ogroman birokratski aparat vezan za upravu, čiji je osnovni smisao da ‘administrira’ odlukama i ljudima, a ne stvarima” (*ibid.*: 53). U slučaju “Borova” privilegije tog dijela radnika Kombinata bile su dobrim dijelom bazirane na socijalnom i kulturnom kapitalu (Bourdieu, 2002). U prilog tome govori i popis dvije stotine najviših plaća u Kombinat u srpanj 1989. u kojem je na prvome mjestu “KV sjekač gornjih dijelova” iz Tvornice kožne obuće, direktor Kombinata je na 147. mjestu, a “najslabije zarade su u Informatici i Radnoj zajednici i pored najvišeg prosjeka stručne spreme”.⁴² Takva situacija nije prolazila bez čestih i otvorenih kritika “uravnilovke” u raspodjeli. Prema našim kazivačima, inženjerske su plaće bile veće u “Vuteksu” i “Vupiku”, dok je “Borovo” bilo “socijalno jako”, tj. isticalo se u socijaliziranju troškova reprodukcije, poput putovanja ili raznih edukacijskih tečajeva. Naravno, jak je socijalni impuls socijalističkog poduzeća i države itekako obuhvaćao i radničku klasu (u Lazićevom smislu). Ipak, pozicija inženjera u društvenim sukobima razlikovala se od one “proizvodnih” radnika.

⁴² “Sjekač na prvom mjestu”, *Borovo* 3093, 1. 9. 1989.

Njihov posrednički položaj, koji često uključuje upravljačke odgovornosti, čini ih manje sklonima da se priključe štrajkaškim akcijama.

Podjele između radnika Kombinata koje eskaliraju u tom periodu poprimaju nekoliko oblika. Pregovori o novoj raspodjeli dohotka izazivaju podjele na liniji proizvodnja/"režija" te proizvodnja/"inženjeri". Uz to u raspravama o tehnološkom višku stvara se podjela između radnika koji prihod ostvaruju samo od rada u "Borovu" i onih koji imaju zemlju i bave se u većoj ili manjoj mjeri i poljoprivredom. Drugim riječima, linije unutarradničkih sukoba su proizvodnost rada i kvalifikacije radnika, kao i njihova egzistencijalna vezanost za radno mjesto. Razloge takvim sukobima i podjelama treba tražiti u činjenici da su proizvodnost i kvalifikacije radnika kriteriji nove raspodjele dohotka te u činjenici da se u tom trenutku u Kombinatima nema bogzna što raspodjeljivati (u suvremenim terminima, "sužena je materijalna baza samoupravljanja").

Kada je riječ o polarizaciji na liniji proizvodnja/režija, razlika se pravi između radnika direktno uključenih u proizvodnju (u pogonima) i onih koji to nisu, u Tjedniku nazvanih još i "bijelim kragnama". U ovo vrijeme "režija" postaje termin kojim se označava nerad, neproduktivnost i nepotrebnost: svatko tko je u međusobnim prepucavanjima radnika prozvan "režijom" tako je stavljen u situaciju da bude implicitno proglašen viškom. U sasvim praktičnom smislu režiju čine radnici čiji dohodak ne ovisi o produktivnosti mjerljivoj u radnim satima.⁴³ Na primjer, ako nema materijala ili ako izvoz stane, proizvodni radnik neće moći skupiti bodove potrebne za ispunjenje ili prebačaj norme, o čemu mu direktno ovisi visina plaće. Ovo ne važi za one izvan pogona: njihova plaća će u istoj situaciji ostati jednaka. Međutim, u situaciji kada proizvodnja funkcionira, proizvodni radnici mogu povećati vlastiti dohodak kroz prekovremene sate (i često smjenski rad u teškim uvjetima), dok za "režiju" ta mogućnost ne postoji. Zaključak koji iz ovoga proizlazi je da su proizvodni radnici bili, što se cijene njihovoga rada tiče, izloženiji tržištu, dok "režija" predstavlja onaj dio radništva čiji dohodak manje ovisi o tržišnim faktorima, a više o samoupravnom sporazumu o raspodjeli prihoda unutar Kombinata. Pod režiju tako mogu potpasti radnici različitih kvalifikacija: od visokoobrazovanih inženjera, preko knjigovodstva, pa do službe osiguranja.

Ovakvu definiciju režije nalazimo i u Tjedniku. U članku o "strojnom knjigovodstvu prodaje", naslovljenom jednostavno "Nismo mi režija", navodi se kako pojam "označava ljude iz pozadine koji nevidljivi pripomažu proizvodnji, da proizvod stigne na tržište" te se kritizira njegovo nediferencirano korištenje. Rukovoditeljica knjigovodstva ovako brani svoje radnice od optužbi za nerad:

⁴³ U priručniku iz "ekonomike i organizacije privrednih poduzeća" iz 1973. troškovima režije se nazivaju troškovi koji "nisu učinjeni radi pojedinog proizvoda, nego radi toga da bi se proizvodnja uopće mogla odvijati" (Sinovčić, 1973: 81).

Rade ove ženice, od kojih svaka ima djecu – vidite, mlade su, djeca su mala – i popodne, i subotama. Samo, za razliku od rada u proizvodnji, njihov rad je neplaćen. Norme nam nisu propisane – postoje rokovi, a oni se mijenjaju prema proizvodnji: kako raste kolektiv – raste i naš rad – samo ne i njegova cijena. Ona ide u obrnutom pravcu – pada, čak nas se proziva kao nepotrebne. Nemamo ništa protiv, samo ako smo nepotrebni – zašto nam se natovara, iz dana u dan sve više posla.

Druga će radnica knjigovodstvo nazvati “administrativnim proletarijatom” i za sebe ustvrditi: “mi smo radnička klasa”. Indikativan je način na koji se takav stav brani: radnice tako ističu da u knjigovodstvu “radimo fizički – kucamo, računamo, ne pitamo se o poslu”.⁴⁴ Ovakvo uzdizanje fizičkoga rada u status idealnog tipa pokazuje da ima istine u tvrdnji o “fetišizaciji fizičkog rada” u “Borovu”, ali i jugoslavenskom društvu općenito, koja se u Tjedniku pojavljuje u ono vrijeme.⁴⁵ Tome u prilog ide i priča jedne knjigovodstvene radnice koja govori kako proizvodni radnici “prave razliku kada odemo u Obučaru na topli obrok, jer mi nismo u plavim mantilima i ne treba nam, kažu, najkvalitetnija hrana jer ne moramo održavati kondiciju”.⁴⁶ Ove pripadnice “administrativnog proletarijata”, koje često ističu da su u režiju stigle iz proizvodnje, naglašavaju i razliku između svoje i pozicije visokostručnih radnika “koji mogu sebi naći izlaz izvan Borova”.⁴⁷

Ova se primjedba o visokostručnim radnicima temeljila na borovskoj stvarnosti. Odlazak stručnjaka je “Borovu” u ono vrijeme zaista predstavljao problem. U članku o problemima Kombinata iz 1988. *Vjesnik* piše kako su “zbog niskih primanja i besperspektivnosti mnogi visokostručni kadrovi napustili Borovo”, ističe da “od 22 313 radnika svaki drugi ima samo osnovnu školu ili manje od toga” te zaključuje da je zbog toga “zavladala... kriza znanja i stručnosti, a time i kriza razvoja” (Sajler, 1988). Prema istraživanju provedenom među visokostručnim kadrom Kombinata iz rujna 1988., u to vrijeme samo četvrtina visokostručnih radnika ne razmišlja o odlasku iz “Borova”, a ostali žele za odlaskom opravdavaju nedostatkom razvojnih programa i nemogućnošću utjecaja na strateške odluke.⁴⁸

U 1989. i inženjeri dolaze na udar kritike proizvodnih radnika kao “režija”. No kako se ovakvo prozivanje javlja istovremeno s padom inženjerskih plaća (u odnosu na plaće nekvalificiranih ili niže kvalificiranih radnika iz proizvodnje), to izaziva i njihovu protureakciju. Već početkom rujna 1988., samo dva mjeseca nakon pohoda

⁴⁴ “Nismo mi režija”, *Borovo* 3047, 30. 9. 1988.

⁴⁵ “Raspodjela osobnih dohodaka po kategorijama zaposlenih u kombinatu”, *Borovo* 3051, 28. 10. 1988.

⁴⁶ “Nije nama ništa bolje”, *Borovo* 3050, 21. 10. 1988.

⁴⁷ “Nismo mi režija”, *Borovo* 3047, 30. 9. 1988.

⁴⁸ “Iskorištenost VSS kadra”, *Borovo* 3046, 23. 9. 1988.

na Saveznu skupštinu, Tjednik bilježi najavu štrajka inženjera: "pobunio se visoki kadar u Pneumatici. Kažu, stat će tri dana... kolektivno će napustiti Borovo... ne mogu se pomiriti da oni rutinski radovi, kao na primjer pomjeranje dugmeta i poluga, vrijede više od mozgova".⁴⁹ Proizvodni radnici, s druge strane, od stručnjaka očekuju "stalnu prisutnost i dokazivanje", pogotovo u proizvodnji: "Stručnjak bez kojeg se ne može, obično je u proizvodnji zajedno s nama, dok se ostala većina inženjera bavi poslovima van struke".⁵⁰ Kao i ranije, linija na kojoj se sukob odvija određena je i direktnom uključenošću u proces proizvodnje, tj. direktnim doticajem s pogonskim radnicima. Kada je riječ o inženjerima, sam kriterij visokostručne sprema za proizvodne radnike nije presudan koliko prisustvo u pogonima. Razlog podcijenjenosti intelektualnog rada inženjeri vide u tome što se fizičkim radnicima "povlađuje... zbog mira u kući".⁵¹ Naime, u 1988. "augustovske zarade kvalificiranog, polukvalificiranog i priučenog rada nadmašile su inženjerske plaće za polovicu, pa i dvije trećine".⁵² Budući da se povećanje plaća može dogovoriti jedino samoupravnim putem – referendumskim odlučivanjem svih radnika – inženjeri, koji predstavljaju uvjerljivu manjinu (ispod 2%), u uvjetima opće materijalne oskudice nemaju šanse poboljšati svoju poziciju kroz uobičajenu direktnodemokratsku proceduru. Tako postavljen sukob između proizvodnje i režije, nisko i visokokvalificiranih radnika, nastavit će se kroz 1989. godinu.⁵³

Govoreći o "jedinoj metodi prilagodbe ekonomskoj krizi" u jugoslavenskom socijalizmu, Woodward inzistira na tome da se ona svodila na "racionalizaciju radne snage" (Woodward, 2003: 77). Jedna od metoda racionalizacije bila su i otpuštanja, pri kojima su prvi na udaru bili oni za koje se smatralo da mogu osigurati alternativne izvore prihoda. Osim žena – čiji je udio među nezaposlenima u Jugoslaviji 1982. bio čak 74% (Županov, 1983: 103) – mladih i radnika pred mirovinom, ova je kategorija uključivala "ruralne migrante (za koje se pretpostavljalo da se mogu 'vratiti zemlji')" (*ibid.*). Iako se ovaj opis podudara s tendencijama koje nalazimo u

⁴⁹ "Znanje pred ispitom dostojanstva", *Borovo* 3045, 16. 9. 1988.

⁵⁰ "Najprije selekcija među stručnjacima", *Borovo* 3046, 23. 9. 1988.

⁵¹ "Inženjeri na pragu izdržljivosti", *Borovo* 3045, 16. 9. 1988.

⁵² "Raspodjela osobnih dohodaka po kategorijama zaposlenih u kombinatu", *Borovo* 3051, 28. 10. 1988. U članku se navodi i da je zbog toga "40 stručnjaka već otišlo", no ne kaže se u kojem periodu. U 1987. je "Borovo" napustilo 54 stručnjaka s visokom spremom ("Potrebna samo inicijativa", *Borovo* 3046, 23. 9. 1988). Jedan od inženjera ovako sumira razloge za kadrovske probleme "Borova": "Odsustvo materijalnog stimulansa [za stručni kadar] i organizacije; Namjerno sabotiranje kadrova od strane kolega iz dijela rukovodne strukture...; Objektivne sistemske okolnosti, koje nisu išle na ruku znanju (Prva dva uzroka dijelom proističu iz trećeg)" ("Još o kadrovima", *Borovo* 3048, 7. 10. 1988).

⁵³ "I dalje nesporazumi režije i akorda", *Borovo* 3102, 3. 11. 1989.

“Borovu”, do otpuštanja u trenutku koji razmatramo još ne dolazi. (Na njih prvi put nailazimo sredinom 1990.)

Prema našim kazivačima, 40% zaposlenih u Kombinat u bili su “čisti proletari”, osobe koje žive u stanovima u gradu bez drugih izvora prihoda, dok se oko 60% radnika dijelom bavilo i poljoprivredom (najčešće uzgojem pšenice i kukuruza), a dolazili su iz regije oko Vukovara, uključujući i Vojvodinu. Ova je podjela posebno dolazila do izražaja u vremenu krize i u kontekstu najava mogućih otpuštanja: u 1989. se tako govori o “nekoliko tisuća prekobrojnih” u Kombinat u.⁵⁴ Nezaposlenost je u to vrijeme bila vukovarska realnost. Borovski list 1988. spominje brojku od 4.100 nezaposlenih u gradu, dok je 1989. ta brojka narasla na 4.700, od čega je 80% nezaposlenih mlađe od 30 godina.⁵⁵ U čitavoj je zemlji situacija nezavidna: sredinom osamdesetih 59,6% nezaposlenih bilo je mlađe od 25 godina, a 38,7% mladih nezaposleno (Woodward, 2003: 81). Ovi sumorni podaci, kao i novi zakon o radnim odnosima koji je olakšao otpuštanja, zasigurno su svako spominjanje viškova pretvarali u opipljivu prijetnju. Osim toga u obzir treba uzeti i činjenicu da period stagnacije osamdesetih godina dolazi nakon dva desetljeća rasta radničkoga standarda kakvim se druge socijalističke zemlje nisu mogle podičiti, što je iskustvo jugoslavenske krize učinilo svakako još potresnijim.⁵⁶

Kada radnici početkom 1988. komentiraju stanje u Kombinat u i perspektive za budućnost, mogu se čuti i ovakve izjave: “Mi smo jako podijeljeni. Ima puno slojeva radnika – onih koji ovise od Kombinata, onih koji imaju zemlju, a i onih koji imaju neki zanat, umijeće. Ovi drugi, naravno, žive bolje.”⁵⁷ Radnici “zemljaši” – u koje možemo ubrojiti i djecu seljaka, tj. prvu generaciju urbanih radnika, koji se u uvjetima krize djelomično vraćaju zemlji – govore o tome kako im poljoprivredni rad osigurava minimalnu socijalnu sigurnost.⁵⁸ S druge strane, oni koji nemaju zemlju, a žive u stanovima ili su podstanari, upozoravaju na vlastitu egzistencijalnu

⁵⁴ “Nema zapošljavanja”, *Borovo* 3087, 30. 6. 1989.

⁵⁵ “O privrednoj situaciji – sindikat naše općine”, *Borovo* 3026, 22. 4. 1988; “Sve više nezaposlenih”, *Borovo* 3076, 14. 4. 1989.

⁵⁶ Igor Duda navodi kako je kupovna moć u Jugoslaviji u osamdesetima pala “tridesetak posto” u odnosu na sedamdesete godine. U svojoj studiji potrošačke kulture u Hrvatskoj Duda prenosi i svjedočanstvo Kate Rasnek, KV šivačice gornjih dijelova obuće iz “Borova” iz 1985. U kritičkom komentaru na praksu dodjele društvenih stanova ona govori kako joj “nikada... bolje nije bilo”. Dodaje, međutim, da su članovi njezine obitelji “sve najvažnije stvari koje su im trebale kupili prije stabilizacije” (Duda, 2010: 116).

⁵⁷ “Valjda će biti bolje”, *Borovo* 3015, 19. 2. 1988.

⁵⁸ “Veća plaća – mala korist”, *Borovo* 3046, 23. 9. 1988; “Radnici su rekli”, *Borovo* 3107, 15. 12. 1989. Iskustvo borovske radnice koje citira Igor Duda također ukazuje na to da je radnički standard u vremenu krize ovisio o vezi sa selom (usp. Duda, 2010: 169).

nesigurnost uzrokovanu činjenicom da im rad u tvornici ne može osigurati normalan život. Kritike upućene “zemljašima” – koje je jedna radnica sažela u izjavi da je onima “koji imaju nešto sa strane manje stalo do posla” – mogle su se osloniti i na fenomen masovnih bolovanja, na koji Tjednik opetovano upozorava.⁵⁹ Tadašnji sindikalni povjerenici pričali su nam da je uzimanje bolovanja radi obavljanja poljoprivrednih radova bila nerijetka pojava u Kombinat. S ciljem njezina suzbijanja, sindikalne komisije bi pod izlikom kućne posjete provjeravale tko je na lažnom bolovanju.⁶⁰ Druga pojava u koju se moglo uprijeti prstom bila je već spomenuta besposlena radna snaga u Kombinat.

Dodajmo ovome da se o načinima zbrinjavanja tehnološkog viška vrlo intenzivno raspravljalo – ideje koje se pojavljuju uključuju “formiranje interne burze rada” i prekvalifikacija – kao i da u dosad obrađenom arhivu, kao što je već rečeno, još uvijek nema podataka o dramatičnim otpuštanjima.⁶¹ Nesumnjivo je odgađanje otpuštanja u uvjetima duboke ekonomske stagnacije bilo socijalno motivirano, ali je također stvaralo dodatni teret za poslovanje Kombinata. I posljednja je opisana podjela, detaljno dokumentirana u arhivu i često spominjana u intervjuima, morala bitno utjecati na unutarnju fragmentiranost radništva “Borova”.

Opis previranja u kombinatu “Borovo” 1989. godine govori nam o radničkom iskustvu prilagodbe jugoslavenskoga socijalizma sve izraženijim zahtjevima kapitala. Kako tržište vrši sve jači pritisak na Kombinat, radništvo, koje baštini i tradiciju samoupravljanja i njegova institucionalna ograničenja, ne prepoznaje uzrok krize u “kapitalizmu”, pa čak ni u saveznoj ekonomskoj politici, već razlog za urušavanje osnovne društvene vrijednosti, rada, traži u nedovoljnoj predanosti Kombinata (vulgariziranom) idealu radnika. Pod prijetnjom egzistencijalne ugroženosti, svi i sve što ne odgovara tom idealu prepoznaje se kao uzrok krize.

Zaključne napomene

To je dakle situacija u kojoj će “Borovo” i Vukovar dočekati vrijeme “demokratskih promjena” 1990. godine, vrijeme koje će – uz ratno uništavanje koje je ubrzo uslijedilo – potisnuti činjenicu promjena koje su se već počele odvijati i koje će se kroz devedesete intenzivirati i eskalirati. U zasebnom će radu biti riječi o situaciji u

⁵⁹ “Valjda će biti bolje”, *Borovo* 3015, 19. 2. 1988; “Svaki peti na bolovanju”, *Borovo* 3044, 9. 9. 1988; “Bolovanja remete ritam proizvodnje”, *Borovo* 3049, 14. 10. 1988; “Dosta im preporuka”, *Borovo* 3077, 21. 4. 1989.

⁶⁰ Kao “ispušne ventile” za poboljšanje položaja u situaciji krize Radelić navodi “masovna bolovanja, rad u inozemstvu, rad u sivoj ekonomiji, krađu opreme i materijala, neplaćanje komunalija” (Radelić, 2006: 494).

⁶¹ “Kako riješiti tehnološki višak”, “Nema zapošljavanja”, *Borovo* 3087, 30. 6. 1989.

“Borovu” 1990. i 1991. godine, odnosno o načinima na koje – u periodu uspostave nove republičke vlasti i početka pretvorbe društvenog vlasništva – nova, etno-nacionalna linija podjele počinje ulaziti i u prostor ovog jugoslavenskog kombinata. Naša analiza situacije u “Borovu” nakon štrajka 1988. i u 1989. ne omogućuje konačne zaključke o problemima tranzicije, demokracije i rada s kojima smo započeli ovaj tekst, ali upućuje na nekoliko bitnih momenata koje ćemo na kraju sažeti i prokomentirati.

Slučaj “Borova” pokazuje kako je početak tranzicijskih procesa u sferi rada nailazio na otpor radništva, i to unatoč radničkom nezadovoljstvu postojećim sustavom i unatoč nepostojanju alternative ekonomskim reformama koje u tom trenutku preobražavaju jugoslavensko društvo. Ovdje nije toliko u pitanju točno datiranje početka tranzicije. Premještanje fokusa s devedesetih u kasne osamdesete, kao i lociranje “subjekta tranzicijskih teškoća” (Prica, 2007: 164) u radništvu i radu, dovodi u pitanje kategoričnost tvrdnji da je “duboka marketizacija”, koju je “valjalo postići liberalizacijom, privatizacijom i poduzetništvom”, “bez sumnje... naišla na široku potporu u stanovništvu diljem Istočne Europe” (Franičević, 2002: 4), te ukazuje na ponešto drugačije “stanje svijesti” u vremenu početka restauracije kapitalističkih odnosa (Prica, 2007: 163). Naime, ako ustvrdimo da je socijalni bunt s kraja osamdesetih bio usmjeren protiv vlasti ili sistema, trebamo uzeti u obzir u kojoj je mjeri, ili u kojim svojim aspektima, taj sustav već krenuo u smjeru “post-socijalizma”, pogotovo u ekonomskom smislu.

Problemi rada i demokracije koji se provlače kroz naš tekst ovdje su ključni. Kao što smo vidjeli, slabljenje i ukidanje institucija ekonomske demokracije, ma kako okoštalih i obezvrijeđenih, pojavljuje se kao jedan od preduvjeta za uspostavu tržišta kao temelja društvenih odnosa (naravno, uz druge bitne i povezane pretpostavke, poput one ključne: promjene strukture vlasništva). Demokratizacija političke sfere, koja je jugoslavenskom radništvu mogla omogućiti utjecaj na donošenje odluka na republičkoj i saveznoj razini u socijalizmu, započinje tek kada su bitni protržišni trendovi već započeti i s njima nipošto nije u sukobu. Ovdje se vraćamo na pitanje demokratizacije (kao pretpostavljenog velikog cilja tranzicije) i njezinog odnosa prema kapitalizmu. Zanimljivo je u tom kontekstu razmotriti primjedbu Vojmira Franičevića koji je, pišući 2002. o “izazovu akumulacije u demokraciji”, rekao kako su “jaki egalitaristički osjećaji i kultura državnog paternalizma” u tranzicijskoj Hrvatskoj prepreka akumulaciji kapitala u uvjetima tržišnoga kapitalizma.⁶² U toj

⁶² Županov još 1982. spominje “tradicionalistički inspiriranu radikalno egalitarnu vrijednosnu orijentaciju” među jugoslavenskim radnicima kao jedan od razloga njihovog neprihvatanja “poduzetničke uloge” (Županov, 1983: 74). On smatra da “taj egalitarni kompleks proistječe iz našeg tradicionalnog agrarnog (seljačkog) društva” (*ibid.*: 21).

situaciji, piše Franičević, “vjernost demokraciji možda je... više dio problema nego jednostavno rješenje” (Franičević, 2002: 27). Stanje u “Borovu” kojim smo se ovdje bavili također upućuje na napetost između demokracije (u širem smislu) i tržišta, kao i na realnost prilagodbe forme demokracije potrebama kapitala. Ono također govori kako je “kultura paternalizma” ovdje bila prije korporativna nego državna te da je ta “kultura” bila utemeljena u jakoj socijalnoj državi. “Egalitarizam” i (ako prihvatimo ovu kvalifikaciju) “paternalizam” radništva “Borova”, ali i interes artikuliran kroz jedini postojeći institucionalni okvir (samoupravljanje sa svim njegovim problemima), sigurno su bili objektivna prepreka post-socijalističkoj transformaciji. Izmještanje demokracije iz radne u građansku sferu, do čega dolazi 1989., nada se upravo kao strateški pokušaj nadilaženja te prepreke.

I prije tog izmještanja, uslijed opisanih pritisaka, mijenja se i društvena pozicija rada. Kada se u svom izlaganju na 17. sjednici predsjednik CK SKJ Stipe Šušvar pita o perspektivi socijalizma u federaciji, upozoravajući na “fragmentiranje jugoslavenskog tržišta i zatvaranje u tzv. nacionalne ekonomije” i “opasnost pretvaranja nekad monolitne državne partije u konglomerat ili koaliciju nacionalno-populističkih organizacija, koji podređuju mase”, on zaključuje da je “snaga Jugoslavije... u njenoj radničkoj klasi”.⁶³ Nema sumnje da je takva retorika zanemarivala ne samo realne probleme s kojima se suočavalo jugoslavensko radništvo već i problem statusa rada u suvremenom jugoslavenskom društvu. Kao što smo vidjeli, radnici “Borova”, podijeljeni oko pitanja rada i raspodjele, s ovim su se problemom svakodnevno susretali.

Situacija u kojoj se 1989. nalazi borovsko radništvo svjedoči upravo urušavanju rada – kao temelja društvenosti – u njegovim ekonomskim, socijalnim i ideološkim aspektima. U situaciji faktičkog nepostojanja nadnacionalne političke opcije (pa i one “komunističke”), tako je otvoren prostor za uspostavljanje drugih temelja na kojima će se graditi post-socijalistička društva na prostoru bivše Jugoslavije.

⁶³ “Križa ne trpi odgadanja”, “Obnoviti socijalizam”, *Borovo* 3050, 21. 10. 1988.

Prilozi

Tablica 1. Struktura zaposlenih u SOUR-u “Borovo” na dan 31. 12. 1987.

Kvalifikacija	Broj zaposlenih	%
VSS	416	1,82
VŠS	486	2,13
SSS	2.713	11,88
VKV	1.227	5,37
KV	7.846	34,35
PKV	2.968	17,37
NKV	6.182	27,08
UKUPNO:	22.838	100

Tablica 2. Pregled prosječnog OD SOUR “Borovo” u periodu 1. 1. – 30. 6. 1988.

Prosječni OD	Iznos din.
SOUR	223.409
VSS	310.326
VKV	284.032
NK	191.065

Izvor: “Institut: Jesmo li potrebni?”, *Borovo* 3048, 7. 10. 1988.

LITERATURA

- Bilandžić, Dušan. 1985. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985*. Školska knjiga, Zagreb.
- Bockman, Johanna. 2011. *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford UP, Stanford.
- Bourdieu, Pierre. 2002. The Forms of Capital, u: Woolsey Biggart, Nicole (ur.), *Readings in Economic Sociology*. Blackwell, Oxford: 280-291.
- Buden, Boris. 2010. Kada su slobodi bila potrebna deca. *Sarajevske sveske* 27-28: 119-132.
- Buljubašić, Belma. 2014. Iznevjerena tradicija: kratak osvrt na istorijski razvoj sindikalnih organizacija u BiH, u: Nedimović, Svjetlana (ur.), *Lice i naličje socijalne prav-*

- de u Bosni i Hercegovini*. Puls demokratije, Fond otvoreno društvo BiH i Fondacija Mirovna akademija, Sarajevo: 12-21.
- Denning, Michael. 2007. Representing Global Labor. *Social Text* (92), 25.3: 142-143.
- Duda, Dean. 2009. Tranzicija i "problem alata": bilješke uz lokalno stanje književnog polja. *Quorum* 25: 409-427.
- Duda, Igor. 2010. *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Srednja Europa, Zagreb.
- Franičević, Vojmir. 2002. Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. *Politička misao* (39), 1: 3-34.
- Grdešić, Marko. 2008. Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labour Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia. *European Journal of Industrial Relations* (14), 2: 133-151.
- Gudić, Dražen. 1989. "Borovo na ispitu, Hrvatska drži palce", *Nedjeljna Dalmacija*, 19. travnja: 11.
- Horvat, Branko. 1989. *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Globus, Zagreb.
- Hrelja, Kemal i Kaminski, Martin. 1971. "Borovo" – jugoslavenski kombinat gume i obuće. Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod.
- Ivčić, Snježana, Nekić, Martina i Račić, Jasna. 2014. "Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?" Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ. *Diskrepancija* 19: 6-23.
- Jovanov, Neca. 1983. *Dijagnoza samoupravljanja 1974-1981*. SNL, Zagreb.
- Jović, Dejan. 2010. Problems of Early Post-Communist Transition Theory: From *Transition from to Transition to*. *Politička misao* (47), 5: 44-68.
- Karaman, Igor. 1991. *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941*. Naprijed, Zagreb.
- Kardov, Kruno. 2006. "Zapamtite Vukovar": Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj, u: Ramet, Sabrina P. i Matić, Davorka (ur.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Alinea, Zagreb: 65-85.
- Katunarić, Vjeran. 2013. *Rajska zajednica i društveni pakao – sociološka razmatranja: izbor znanstvenih ogleda 1982-2011*. Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Disput, Zagreb.
- Korać, Vitomir. 1929. *Povjest [sic] radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine (knjiga 1)*. Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb.
- Koroman, Boris. 2014. *Politička i društvena tranzicija kao tema suvremene hrvatske proze*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- Kraigher, Sergej. 1982. *Kako iz krize*. Globus, Zagreb.

- Krleža, Miroslav. 1971. Teze za jednu diskusiju iz godine 1935, u: *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Zora, Zagreb.
- Lazić, Mladen. 1987. *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Naprijed, Zagreb.
- Lowinger, Jake. 2009. *Economic Reform and the "Double Movement" in Yugoslavia*. Doktorska disertacija. Johns Hopkins University.
- Mitrović, B. 1988. "Ponor je iza nas", *Vjesnik*, 8. srpnja.
- Musić, Goran. 2013. *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd.
- Novaković, Nada. 1994. Dezintegracija jugoslavenskog radništva. *Filozofija i društvo* VI: 309-323.
- Pauković, Davor. 2008. Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva. *Časopis za suvremenu povijest* (40), 1: 13-32.
- Pavlović, Vukašin. 1988. *Sindikati i štrajkovi*. Radnička štampa, Beograd.
- Petak, Zdravko. 2012. Ekonomski federalizam u socijalističkoj Jugoslaviji. *Politička misao* (49), 4: 212-227.
- Prica, Ines. 2007. In Search of Post-Socialist Subject. *Narodna umjetnost* (44), 1: 163-186.
- Puhovski, Žarko, Prpić, Ivan i Vojnić, Dragomir (ur.). 1993. *Politics and economics of transition*. Informator, Zagreb.
- Radelić, Zdenko. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*. Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Ramet, Sabrina P. i Matić, Davorka (ur.). 2006. *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Alinea, Zagreb.
- Sajler, Mirko. 1988. "Ima li nade za novo rađanje Borova", *Vjesnik*, 3. srpnja.
- Sinovčić, Tomislav. 1973. *Ekonomika i organizacija privrednih poduzeća: priručnik za polaganje ispita za kvalificirane i visokokvalificirane radnike*. Narodne novine, Zagreb.
- Stanojević, Miroslav. 2003. Workers Power in Transition Economies: The Cases of Serbia and Slovenia. *European Journal of Industrial Relations* (9), 3: 283-301.
- Vidojević, Zoran. 1993. *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*. Radnička štampa, Beograd.
- Vladislavljević, Nebojša. 2008. *Serbia's Antibureaucratic Revolution. Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Palgrave Macmillan, Basingstoke i New York.
- Woodward, Susan L. 1995. *Socialist unemployment: the political economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

Woodward, Susan L. 2003. The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia. *Socialist Register* 39: 73-92.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima. *Službeni list Socijalističke federativne republike Jugoslavije*, 7. 7. 1989. (45), 40: 1033-1038. Beograd.

Zakon o poduzećima. *Službeni list Socijalističke federativne republike Jugoslavije*, 31. 12. 1988. (44), 77: 1941-1957. Beograd.

Županov, Josip. 1983. *Marginalije o društvenoj krizi*. Globus, Zagreb.

Sven Cvek, Snježana Ivčić, Jasna Račić

YUGOSLAV WORKERS IN TRANSITION:
"BOROVO" 1989

Summary

The article is based on the research project Continuity of Social Conflict in Croatia 1987-1991, organized by the Center for Peace Studies and the Organization for Workers' Initiative and Democratization, Zagreb. Our point of departure is the strike that took place in one of the biggest industrial systems in socialist Yugoslavia, "Borovo" from Vukovar, in 1988. The strike was part of the wave of labor unrest of the late 1980s, a time of economic and political crisis in a country undergoing dramatic social transformation. Our main goal is to delineate, on a micro level of socio-historical analysis, the transformation of the unrest of the late 1980s, in our view basically of a class character, into the violent conflicts of the 1990s, now rearticulated in ethno-national terms. In this article, we look at the situation in "Borovo" in the period following the 1988 strike, when first divisions between workers start taking place. We relate the fragmentation of the "Borovo" labor force in this period to: 1) the structural reforms, including the dismantling of self-management and the consequent elimination of the last institutional possibility for the articulation of workers' interests; and 2) the shifting ideological and material conditions, involving deep contradictions between a nominally workerist state and the reality of its "post-socialist" experience.

Keywords: Yugoslavia, Transition, Workers, "Borovo", Class Conflict, Self-management

Kontakt: Sven Cvek, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb. E-mail: scvek@ffzg.hr

Snježana Ivčić, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb. E-mail: snjezana.ivcic@gmail.com

Jasna Račić, Centar za mirovne studije, Kuća ljudskih prava, Selska 112c, 10 000 Zagreb. E-mail: jasna.racic@cms.hr